



**University of  
Zurich**<sup>UZH</sup>

**Zurich Open Repository and  
Archive**

University of Zurich  
University Library  
Strickhofstrasse 39  
CH-8057 Zurich  
[www.zora.uzh.ch](http://www.zora.uzh.ch)

---

Year: 2021

---

## Spellingonderzoek in ontwikkeling

De Wulf, Chris

DOI: <https://doi.org/10.5117/TET2021.1.DEWU>

Other titles: Developments in orthography research

Posted at the Zurich Open Repository and Archive, University of Zurich

ZORA URL: <https://doi.org/10.5167/uzh-211216>

Journal Article

Published Version



The following work is licensed under a Creative Commons: Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0) License.

Originally published at:

De Wulf, Chris (2021). Spellingonderzoek in ontwikkeling. *Taal en tongval* : Tijdschrift voor taalvariatie, 73(2):111-136.

DOI: <https://doi.org/10.5117/TET2021.1.DEWU>

# Spellingonderzoek in ontwikkeling

Chris De Wulf

TET 73 (2): 111–136

DOI: 10.5117/TET2021.1.DEWU

## Abstract

### ***Developments in orthography research***

This article, which serves as the editorial to the special T&T issue *Spelling in ontwikkeling*, consists of four parts. The first part is a brief introduction to spelling as a linguistic field. The second part provides a status quaestionis of this field within Dutch linguistics, especially from a diachronous point of view. The third part is an overview of the research articles in previous T&T issues which, to some extent, deal with spelling. Although the current issue is the first one in which historical spelling research is prominently exhibited, I thought it useful to provide an overview of research articles in the history of T&T that address the topic of spelling, as their titles do not always give this away. The publications listed in the second and third part may serve as a good vantage point for linguists with an interest in historical spelling research as part of language variation in the Low Countries. The fourth part introduces the articles that constitute this issue.

**Keywords:** spelling, graphematics, graphemics, orthography, historical linguistics, historical sociolinguistics

## 1 Spelling als linguïstische discipline

### 1.1 Inleiding

De weg naar de huidige Nederlandse spelling is lang en niet lineair, daarvan getuigen ook de bijdragen in deze bundel.<sup>1</sup> Dat een themanummer aan de ontwikkeling van spelling gewijd wordt, houdt in dat we dat als een min of meer samenhangend onderzoeksgebied kunnen beschouwen. Een term als

*spelling* leent zich evenwel tot een ruime interpretatie: die kan staan voor individuele *spellingvormen* (geschreven woorden maar ook grafemen), voor *spellingssystemen* (alle gebruikte spellingvormen van bv. een bepaalde scribent) en voor voorgeschreven – al dan niet gevolgde – *spellingnormen* (bv. de spelling-Siegenbeek). Die ambiguïteit van een term als *spelling* kan overigens nuttig zijn wanneer men over gevarieerde spellinggebruiken spreekt met betrekking tot de voorgeschiedenis van schrijfnormen in wording: alles samen dus *spelling in ontwikkeling*. In dit inleidende artikel wordt die notie wat toegelicht. In wat volgt geef ik een summiere introductie in spellingonderzoek als vakgebied (1.2. Wat is spellingonderzoek?). Vervolgens geef ik een stand van zaken van het spellingonderzoek voor het Nederlands, vooral dan de diachrone kant (2. Diachroon spellingonderzoek binnen de Neerlandistiek). In het derde deel ga ik in op de behandeling van *spelling* als thema in de geschiedenis van dit tijdschrift (3. *Spelling* als thema in *T&T*) en tot slot stel ik de bijdragen in dit themanummer voor (4. Themanummer *Spelling in ontwikkeling*). De bibliografie bestaat uit twee delen. De titels die in het overzicht in deel 3 vermeld worden, en dus allemaal *T&T*-publicaties zijn, zijn in deel 1 van de bibliografie opgenomen. De overige referenties van dit editoriaal artikel bevinden zich in deel 2 van de bibliografie.

## 1.2 Wat is spellingonderzoek?

*Spelling*(onderzoek) kan een aantal verwante en elkaar aanvullende deelgebieden omvatten. Op het hoogste niveau is alvast een onderscheid te maken tussen de formele en functionele kant van geschreven vormen – ik vermijd hier voorlopig termen als letters, grafemen, lettergrepen, spellingen, etc.<sup>2</sup> De *formele* kant is het onderwerp van de *grafetiek*, met als diachrone deeldiscipline de *paleografie*, die de materiële aspecten van het schriftelijke taalteken beschrijven (Elmentaler 2018: 23-24).<sup>3</sup> Daarbij is onder meer te denken aan het lettertype, de hand, de vorm, de grootte, de samenstellende delen of de schrijfrichting van *letters* of – in niet-alfabetische schrifttypes zoals dat van het Japans of het Chinees, van de *syllabogrammen* of *logogrammen* (cf. Dürscheid 2016: 69-72).

Het onderzoek naar de *functionele* kant van het schriftelijke taalteken, waarbij we naast (combinaties van) letters en diacritica ook aan leestekens, hoofdlettergebruik en spatiëring moeten denken, is wat doorgaans met benamingen als *orthografie* of *grafematiek* beschreven wordt. Het onderscheid tussen de twee ligt in de rol van codificatie: orthografie omvat de gecodificeerde sets van spellingregels en voorschriften, terwijl grafematiek betrekking heeft op spellingvariatie in het algemeen, ook los van prescriptieve

spellingregels (Dürscheid 2016: 127-136). Er is evenwel een overlap, zeker als we naar de historische ontwikkeling van spelling kijken. Enerzijds kan orthografie gezien worden als onderdeel van grafematiek op grotere schaal (zoals standaardisatie gezien kan worden als onderdeel van taalvariatie en -verandering); anderzijds is de grafematiek een deelgebied van orthografie: orthografische ontwikkeling is deels een proces van selectie uit vroegere (in het geval van het Nederlands o.a. middeleeuwse) spellinggewoontes. Het hier beschreven onderscheid tussen grafematiek en orthografie wordt, deels door de vele overlappingen, niet altijd door iedereen gemaakt. Met name orthografie wordt wel eens als overkoepelende term gebruikt, ook als niet per se het onderzoek naar prescriptieve spellingregelingen wordt bedoeld.<sup>4</sup>

Spelling kan zowel systeemlinguïstisch als sociolinguïstisch onderzocht worden. In het eerste geval wordt voornamelijk gekeken naar de relatie tussen spelling en fonologie binnen het *spellinggebruik* van een bepaalde hand, plaats, taalgemeenschap; in het tweede komen de *gebruikers van spellingen* in focus met vragen als: *Wie spelt wat hoe en wanneer? Volgen ze voorschriften en waarom wel/niet?* Die verschillende invalshoeken kunnen ook gecombineerd worden. Dat zal ook in het volgende deel blijken, waarin ik een stand van zaken van het diachrone spellingonderzoek van het Nederlands geef.

## 2 Diachroon spellingonderzoek binnen de Neerlandistiek

Terwijl de formele kant van spelling, de grafetiek inclusief paleografie, minder aan specifieke talen gebonden is, maken de functionele benaderingen de verbinding met talen en variëteiten. Dat betekent dat we in het licht van de onder 1.2. vermelde tweedeling in grafematiek en orthografie die twee stromingen ook binnen de Neerlandistiek kunnen aantreffen. Ik behandel daarom achtereenvolgens de historische grafematiek (2.1.) en de historische orthografie (2.2.). Bij de historische grafematiek is er een grote verwevenheid met de historische fonologie, en zeker voor Nederlands onderzoek zijn die niet altijd goed te scheiden. Verder zal ik ook op de moderne orthografie en grafematiek (2.3.) ingaan, waarbij ook hedendaags spellingmateriaal een rol speelt.

### 2.1 Historische grafematiek en historische fonologie

Aangezien de bronnen voor de historische fonologie schriftelijk zijn, houdt de historische fonologie zich altijd wel in meer of mindere mate

bezig met de interpretatie van spellingvormen. De zuiver autonome grafematiek is in het Nederlandse taalgebied zeldzaam. In mijn eigen *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands* (De Wulf 2019) heb ik een redelijk uitgebreide grafematische analyse expliciet als hulp bij mijn fonologische onderzoek beschouwd. Ook in de andere werken in die familie van historische klankatlassen (Berteloot 1984; Mooijaart 1992) mag duidelijk zijn dat wat daarin getoond wordt, spellingvariatie betreft, maar dat die vooral dient om fonologische vaststellingen over de Middelnederlandse dialecten te doen. Bij uitzondering zien we in Rem (2003) een weergave van louter spellingvariatie die onder meer kan dienen om handen of teksten te lokaliseren. Daar wordt duidelijk dat spellingen helemaal geen fonologische interpretatie nodig hebben om als geografisch (zelfs idiosyncratisch) lokalisatieprincipe te kunnen gelden. Grafematisch kan dat werk echter niet genoemd worden, omdat daarin de functie van grafemen en hun verhouding tot het fonologische systeem niet onderzocht wordt.

Studies met meer aandacht voor de functie van grafemen en hun correspondenties met fonemen in het geassocieerde dialect zijn die van Hoebeke (1968) en Willemys (1971) over de middeleeuwse oorkondetaal van respectievelijk Oudenaarde en Brugge. Voor het Fries uit die periode is Meijering (1974) te vermelden. Goossens' (1980) *Middelnederlandse vocaalsystemen* biedt, behalve een uitgebreid overzicht van de Middelnederlandse fonologie, een heel goed inzicht in de grafemen die bij die vocaalsystemen horen, eigenlijk een systematische(re) weergave van de Middelnederlandse *Klankleer* van Van Loey (1976). Al deze werken besteden wel veel aandacht aan grafemen, maar ze behandelen grafematiek toch eerder expliciet of impliciet als hulpmiddel bij de historische fonologie. Een methodologische bijdrage over spellingonderzoek als hulpmiddel bij de historische fonologie, die ook de verhouding tussen spelling en fonologie problematiseert, is Van Reenen & Mulder (2003). Zij nemen de geannoteerde Middelnederlandse en Oud- en Middelfranse oorkondencorpora als aanleiding om over de inzetbaarheid van de sterk variërende middeleeuwse spellingen in de historische fonologie te reflecteren.

Een studie die daarentegen 'zuiver' grafematisch onderzoek in het Nederlands bevat en bovendien de methodologie en theoretische grondslagen daarvan in de voorgrond plaatst, is die over het spellingsysteem van de (Nederlandse versie van) de *Statuten van de Gentse Leprozerie* uit 1236 door Larsen (2001). Vergelijkend grafematisch onderzoek doet Larsen (2005) verder ook nog met de *Statuten* en enkele andere 13<sup>de</sup>-eeuwse Gentse teksten/handen. Larsen sluit aan bij (en bouwt voort

op) een voornamelijk Duitse traditie van grafematisch onderzoek (o.a. Elmentaler 1993, 2003, 2018; Mihm 2000, 2001).<sup>5</sup> De rode draad daarbinnen is dat een zekere systematiek aan het grafeemgebruik van een schrijver of schrijfcentrum wordt toegeschreven, min of meer gelijkaardig aan het foneemsysteem, met daaruit volgend ook terminologische parallellen: *grafieën* of *grafien* (cf. fonen), *allografen* (allofonen), *grafemen* (fonemen). De notie *klankpositie* (*Lautposition*, cf. Larsen 2005: 133) neemt daarbij de plaats in van wat in de Nederlandse historische taalkunde vaak als de historische klank, het historische foneem wordt opgevat, dus een theoretische constructie waarvan de fonetische eigenschappen variabel kunnen zijn in tijd en ruimte, en die voornamelijk door haar plaats in het foneemsysteem gedefinieerd wordt. Het is het doel van de grafematiek om *grafeem-foneem-correspondenties* in kaart te brengen, dus de aangetroffen grafemen in een schrijfsysteem met de veronderstelde klankposities te matchen. Dat hoeft niet per se te leiden tot uitspraken over de fonetische realisaties die bij die klankposities horen. Indien dat wel gebeurt, fungeert de grafematiek dus als hulpwetenschap van de historische (reconstruerende) fonologie (Elmentaler 2018: 29).

## 2.2 Historische orthografie

Grafematiek en orthografie kunnen weliswaar overlappen, maar er is een wezenlijk verschil: orthografisch onderzoek richt zijn pijlen vaak op minstens een van de volgende twee aspecten: de analyse van impliciete en expliciete spellingnormen in oudere toonaangevende (vooral metatagige) werken en de omgang met dergelijke spellingnormen door verschillende groepen schrijvende taalgebruikers. Binnen de Neerlandistiek is de historische orthografie op dit moment een heel levendige vorm van spellingonderzoek. In een breder historisch sociolinguïstisch perspectief op de ontwikkeling van en omgang met taalnormen neemt spelling vaak een prominente rol op. Naast prescriptieve bronnen (bv. Vroegnieuw nederlandse tot 19<sup>de</sup>-eeuwse grammatica's en spellinggidsen), worden zowel elitaire als volkse schriftelijke bronnen van taalgebruikers (kranten, literatuur, egodocumenten, gerechtelijke verslagen, ...) als bron gebruikt om *norm en praktijk* met elkaar te vergelijken (zie o.a. Rutten 2009; Rutten & Vosters 2010; Rutten & Van der Wal 2011; Vosters et al. 2012; Krosgull 2018; Schoemaker & Rutten 2019). Ze nemen ook een centrale plaats in in de internationale historische sociolinguïstiek, waar de diachrone orthografie (veel meer dan grafematiek) in taalvergelijkend perspectief wordt beoefend (zie hiervoor o.m. Baddeley & Voeste 2012; Rutten et al. 2014; Condorelli 2020a, 2020b).

### 2.3 Moderne orthografie en grafematiek

Men kan zich afvragen hoe oud gespelde teksten – waaruit een spellingsysteem gedistilleerd kan worden – of expliciete metalinguïstische beschouwingen over spelling moeten zijn om nog het onderwerp van *historisch* spellingonderzoek te mogen vormen. Ook in de wetenschappelijke discussie over spelling uit de tweede helft van de 20<sup>ste</sup> eeuw vinden we nu een blik in ons orthografische verleden. Als moderne pendant van de normeringswerken en spellinggidsen die in de historische orthografie aan bod komen, vormt moderne orthografie opnieuw of nog steeds een dankbaar onderwerp, op het kruispunt van taalkunde en didactiek, waarbij de logica en de leerbaarheid van de spelling ook door fonologen wordt belicht (bv. Verhoeven & Assink 1985; Booij 1991; Van de Weijer 1996; Nunn 1998; Nunn & Neijt 2006).

Een ander jonger genre van spelling in ontwikkeling, dat overigens zowel top-down als bottom-up verschijnselen vertoont, bestaat uit de al dan niet door leken gebruikte spellingsystemen in *dialectdatabanken*, een genre dat inmiddels al anderhalve eeuw oud is. Hoewel dat soort bronnen (zowel de dialectspelling in deze projecten als de secundaire literatuur daarover) niet op het eerste gezicht tot het bereik van het historische spellingonderzoek lijken te behoren, valt er wel een en ander voor te zeggen om ze voor spellingonderzoek te gebruiken. Net zoals de auteurs, kopiïsten en later de drukkers van het Middelnederlands en Vroegnieuw-nederlands, hebben we hier te maken met geschoolde taalgebruikers die eigen middelen ontwikkelen om een niet-gestandaardiseerde taal op papier weer te geven. Dat ze zich daarvoor voor een groot deel op spellingconventies van een externe, meer gecodificeerde variëteit kunnen oriënteren, is ook niet zo anders dan bij de ‘historische spellers’ die naast voorbeelden van verschillende vormen van schriftelijk Nederlands ook Latijnse en Franse spellingconventies kenden.

Wie meent dat orthografische en grafematische ontwikkelingen zowat zijn opgehouden nu we leven in een doorgedreven gealfabetiseerde maatschappij met een grote (op z’n minst passieve) competentie van de standaardtaalnorm, is eraan voor de moeite. In elektronische geschreven media (sms en online communicatie) doen er zich namelijk allerlei nieuwe (bottom-up) spellingontwikkelingen voor (De Decker 2014; Vandekerckhove & Sandra 2016; Verheijen 2018). Die zullen in de toekomst een vruchtbaar onderwerp voor de historische grafematiek en orthografie vormen.

### 3 Spelling als thema in *T&T*

#### 3.1 Toelichting

Alhoewel de *verschriftelijking van het Nederlands* al het onderwerp van een T&T-themanummer was (Dijkhof et al. 1999), is het voorliggende nummer het eerste themanummer dat echt over spelling gaat, meer bepaald diachroon spellingonderzoek. Nochtans is ook dat thema al van in de eerste aflevering in T&T vertegenwoordigd, te beginnen met een korte bijdrage van Weijnen (1949: 18):

Het is verder algemeen bekend dat men in de Middeleeuwen ten onzent verschillende methoden volgde om het vrije karakter van de klinker in de spelling tot uitdrukking te brengen. Soms werd het vocaalteken verdubbeld (**uut, heeft**), soms gebruikte men een achtergevoegde i (**voir, paip**), soms een e (**scaep, voer**). Oorspronkelijk drukte men deze „lengte” zelfs niet in het schrift uit (**hus, dar, tindeel**). Een en ander heeft natuurlijk ten gevolge dat het vaak moeilijk is uit de orthographie de uitspraak te halen.

Bepaalde types bijdragen vermelden in hun titel voldoende duidelijk dat spelling het onderwerp vormt. Vaak zijn dat *boekbesprekingen* over spellinggerelateerde werken, *mededelingen* en *kronieken* waarin vaak op heel veel interessante grafematische en orthografische onderzoeken alsook de werkzaamheden van allerlei spellingcommissies gewezen wordt. Speciaal voor toepasselijke boekbesprekingen in de eerste vijftig jaargangen van dit tijdschrift verwijs ik naar het themanummer *50 jaar Taal en Tongval* (Ryckeboer & Scholtmeijer 1998), waarin een register is opgenomen. De werken over spelling die in de (boek)besprekingen en berichten worden behandeld, zijn in dat register redelijk makkelijk te vinden aan de hand van hun titels. Ook met de bibliografie van *proefschriften, scripties en verhandelingen in verband met de variatielinguïstiek van het Nederlands, 1993-2003* (Ryckeboer 2004) kan men zijn voordeel doen.

Mijn bedoeling met het overzicht dat hier volgt is echter net om vooral de *onderzoeksartikels* die ‘iets’ met spelling doen, te ontsluiten, omdat die niet altijd een titel dragen die in die richting wijst, vaak ook omdat spelling niet het hoofdthema vormt. Op basis van het eerder vermelde register (Ryckeboer & Scholtmeijer 1998) is dat ook niet voldoende vast te stellen, omdat daarin geen indeling volgens thema gemaakt werd. In het *Vijftewintigjare register* van het tijdschrift (De Meersman et al. 1976) is



overigens wel nog zo'n precieze indeling ondernomen, waarin onder paragrafen 4 en 5 de artikels over *spelling* resp. *handschriftenkunde/tekstuitgaves* zijn ondergebracht, en onder 6 alles (inclusief *spelling*) over het *Fries*, waarbij af en toe ook spellingkwesties behandeld worden. Net omdat ook daar de onderzoeksartikels buiten vallen die slechts als bijkomstigheid interessante zaken over *spelling* zeggen, heb ik alsnog die eerste vijftientig jaargangen overlopen om dit overzicht samen te stellen.

Ik ben op de volgende deelthema's uitgekomen: paleografie/editie (par. 3.2.), historische grafematiek vanuit het grafeemsysteem (3.3.), historische grafematiek in functie van historische fonologie (3.4.), *spelling* boven het fonologische niveau (3.5.), historische orthografie en standaardisering (3.6.), moderne orthografie en grafematiek (3.7.). Binnen elke paragraaf is waar mogelijk nog een thematische onderverdeling per alinea, en daarbinnen vermeld ik de artikels in chronologische volgorde. Een aantal van de bijdragen die hieronder vermeld worden, zouden uiteraard bij meerdere deelgebieden ingedeeld kunnen worden, maar om herhaling te vermijden heb ik ze alleen bij de volgens mij meest passende ondergebracht. Bijdragen waarin weliswaar de occasionele *spelling*(vorm) vermeld wordt, zonder dat de interpretatie ervan geproblematiseerd wordt, heb ik niet opgenomen.

### 3.2 Paleografie, editie

Met name in ouder materiaal – lees: handschriften – moeten grafemen behalve fonologisch/fonetisch geïnterpreteerd, in de eerste plaats ook nog herkend worden en kan de *spelling*variatie daarna gebruikt worden om een tekst in tijd en ruimte te lokaliseren. Zoals toegelicht aan het begin van paragraaf 2, is de paleografie niet direct een taalspecifieke vorm van *spelling*onderzoek, maar in de discipline wordt uiteraard ook Nederlands materiaal gebruikt. Zo'n paleografische bijdrage komt van Caron (1954) over de moeilijke passages in *hebban olla uogala*.

Een aantal andere bijdragen verweven paleografie en grafematiek in *tekstuitgaves*, waarbij handenkenmerken gebruikt worden om toe te wijzen aan (middeleeuwse) handen. In tegenstelling tot de artikels die in paragrafen 3.3. en 3.4. zijn opgesomd, gaat het hier dus om bijdragen die ook de formele, paleografische kant onderzoeken. Heel wat bijdragen in het genre *teksteditie* komen uit het decennium volgend op de digitalisering van het Corpus Gysseling (afgerond in 1988), een mijlpaal die (*spelling*)onderzoek in Middelnederlandse handschriften, maar ook *handschriftenkunde* in het algemeen, erg heeft gestimuleerd. Zulke *tekstuitgaves*, vaak aanvullingen op het Corpus Gysseling, zijn er van Rombout et al. (1988), Geirnaert & Mooijaart

(1992), Burgers (1993), Leroy (1993), Croenen (1999), Dijkhof et al. (2002), Van Durme (2002; 2021) en Stoop (2004).

Behalve die ‘gewone’ tekstuitgaves, zijn er ook enkele waarin naast paleografische kennis ook spellingcontrasten gebruikt worden om regionale variatie te duiden. In tegenstelling tot de bijdragen die in paragrafen 3.3. en 3.4. vermeld worden, gebeurt dat weliswaar nog zonder grote reflectie over de fonologische correspondentie. Van Loey (1964) doet dat met handschrift E van *Reinaert de Vos*. De meeste van dat soort bijdragen stammen echter ook uit de periode na het Corpus Gysseling. Mooijaart & Van der Heijden (1992) en Berteloot (1995) gebruiken spellingverschillen in meerdere teksten als marker voor de geografie. Dat doet ook Van den Berg (1995) met verschillende versies van de *Reis van Sint Brandaan*.

Minder als toepassing, maar meer als methodologisch opgezet artikel over het toeschrijven van teksten aan plaatsen of handen, is de uitvoerige bijdrage van Burgers (1995). Over het gebruik van de spellingen in afschriften van oorkonden bij de identificatie van de teksten wordt door Dijkhof (1999) een kritisch betoog gehouden.

### 3.3 Historische grafematiek vanuit het grafeemstelsel

Het eerder aangehaalde citaat van Weijnen (1949) was een nogal vrijblijvende – zij het niet onware – uitspraak over Middelnederlandse grafeem-foneem-correspondenties. Hoewel er in T&T nauwelijks bijdragen zijn die de terminologie gebruikt die de aan de in 2.1. vermelde Duitse traditie ontleend is, zijn er toch een aantal te vinden die op z'n minst het uitgangspunt delen, namelijk het (diachroon) onderzoeken van grafemen in samenhang met hun gebruikswijzen. Ze komen in twee golven: de ene groep grafematische bijdragen dateert uit de eerste twee decennia na de oprichting van het tijdschrift en een tweede uit de jaren 1980. De vroegste grafematische bijdragen in dit tijdschrift staan op naam van Jozef Van Cleemput en gaan over het accentgebruik in middeleeuwse bronnen (Van Cleemput 1954a; 1955; 1956) en over de Middelnederlandse spellingen voor *v* en *u* (Van Cleemput 1954b).<sup>6</sup> Pée (1956) vergelijkt het grafeemgebruik in een soldatenbrief uit 1813. Grafematisch werk zien we ook bij Fagot (1956) die de spellingen <ij>, <ej> en <ije> in een Limburgse tekst uit de 17<sup>de</sup> eeuw analyseert; Vangassen (1961) geeft een overzicht over de grafemen die met Nnl. *ie*, *ei* en *ij* in verband staan in Middelnederlandse Hasseltse bronnen. Met een bijdrage over het grafeemstelsel van de (Nederlandse versie van de) *Statuten van de Gentse Leprozerie* sluit Gysseling (1963) de eerste golf grafematische studies in T&T af.

In de jaren 1980 komen er nog enkele bijdragen met grafematisch werk, die elk ook door het aanboren van nieuw soort materiaal als

(methodologische) mijlpalen gezien kunnen worden. Dat begint met een verkennend overzicht van grafeem-foneemcorrespondenties in middeleeuwse Oost-Gelderse teksten door Leloux (1982). Later komt nog een stuk van Pijnenburg (1987) waarin hij ingaat op de interpretatie van Vroegmiddelnederlandse spellingen van de hoofdvocaal in *zondag*, en meteen ook de indrukwekkende mogelijkheden van de elektronische versie van het Corpus Gysseling laat zien. Als laatste in dat rijtje valt nog een onderzoek te vermelden naar het grafeemgebruik door de respondenten in het materiaal-Willems, meer bepaald in het schriftje voor Vlierzele, dat door Taeldeman (1989) wordt ondernomen.

### 3.4 Historische grafematiek in functie van historische fonologie

Terwijl in de bijdragen uit paragraaf 3.3. de grafemen op de voorgrond staan, zijn er ook heel wat artikels die duidelijk historisch fonologisch van opzet zijn, en het grafeemgebruik secundair als bewijs aandragen bij het duiden van fonetische of fonologische eigenschappen van de onderzochte variëteiten. Dat genre is doorheen de hele geschiedenis van het tijdschrift goed vertegenwoordigd. Ik ga achtereenvolgens in op de artikels over het *consonantisme*, het *vocalisme*, wat nog onderverdeeld is in *gespreide* vs. *geronde* vocalen en de *sjwa*. Dan volgen nog enkele overzichten van bijdragen die niet op grond van de behandelde foneemgroepen ingedeeld kunnen worden. Een eerste groep behandelt de spelling van meerdere klanken binnen bepaalde *woorden*, in een tweede groep heb ik de bijdragen over het *Fries* gebundeld. Een laatste categorie vormt nog het *bewuste gebruik van dialectale spellingen*, bij wijze van code-switching.

Over *consonantspellingen* gaat het onder meer bij Leenen (1954: 23-24) die de verschillende stemassimilatieregels aan de woordgrens in diachroon perspectief plaatst. Daan (1978: 57) en Vauterin (1983: 134) schrijven dan weer over de interpretatie van <g>. Het gaat dan opnieuw over stemcontrasten bij obstruenten in de bijdrage van Commandeur (1988) en die van Larsen (1998). De volgende artikels gaan vooral over fricatieven en fricatiefclusters, onder meer ook in Franse leenwoorden, bij Debrabandere (1998) en Van Reenen & Huijs (1999), over het oude consonantcluster *sk* in Debrabandere (2004) en De Wulf & Van den Berg (2006) en dan weer over fricatieven in Van Reenen (2014). Rem et al. (2017) sluiten het rijtje af met een bijdrage over het al dan niet schrijven van <h> in de anlaut.

Historische spellingen voor *gespreid vocalisme* komen voor het eerst aan bod bij Winnen (1955: 117-118), die overweegt wat de fonetische realiteiten achter Middelnederlandse <ie>-spellingen voor Germaanse \* $\acute{e}_2$  kunnen zijn. Vervolgens worden door Hoebeke (1958) 14<sup>de</sup>- of 15<sup>de</sup>-eeuwse

spellingvormen uit Oudenaarde als vroege sporen van diftongering tegen het licht gehouden. De <ie>-spellingen vormen opnieuw een thema bij Van Loey (1960), maar dan specifiek voor het Brabants. Mars (1983) gaat in op de spelling <ey>. In een stuk over de evolutie van Germaanse \*ai vergelijkt Van Leuvensteijn (1995) hedendaagse realisaties van dat historische foneem onder meer met Middelnederlandse spellingen. Het recentste artikel over het gespreide vocalisme en zijn historische spellingen is van Nobels (2013), die zich op de fonologische variatie in het diminutiefsuffix in de 17<sup>de</sup> eeuw richt, maar uitgebreid ingaat op de moeilijkheden die de spellingen <i>, <j>, <ij>, <y> leveren, aangezien die zowel voor een vocaal als een halfvocaal kunnen staan.

Over spellingen voor het *geronde vocalisme* gaat het voor het eerst bij Willemyns (1968), die ingaat op allerlei allofonische consequenties van de Middelnederlandse spellingvariatie voor Germaanse \*ô in Zuid-West-Vlaanderen. Later is Roland Willemyns zijn proefschrift over de laatmiddeleeuwse Brugse klankleer (Willemyns 1971) dan weer de aanleiding voor een stuk over de representaties van West-Germaanse \*ô (maar ook van *zachtlan-ge* en *scherplange ee*) van de hand van Taeldeman (1972). Daarop komt een replek die uiteraard wederom op de Middelnederlandse spellingen ingaat (Willemyns 1973). Nog steeds over een ronde vocaal, maar dit keer de WGM. \*û, is de bekende bijdrage over de vocaal in *uit* van Ryckeboer (1973). Daarna duurt het een tijdje voordat er weer artikels over het ronde vocalisme en hun historische spellingen verschijnen, namelijk tot het stuk over de vroegste Oudnederlandse ontwikkelingen waarin Buccini (1995) onder meer op de aanwijzingen van umlaut en umlautontronding in de spelling ingaat. Een analyse van de grafemen in woorden met umlautfactor treffen we ook bij Van Loon (1995a) aan, waarbij niet alleen het geronde hoofdvocalisme, maar ook het bijtonige vocalisme een rol speelt, dat tot sjwa heeft geleid.

Die *sjwa*, die dus ontstaat door *vocaalverdoeffing* maar die ook bij *svara-bhakti* opduikt, wordt af en toe expliciet aan de hand van spellingonderzoek gedeut. Zo bekijkt Van Loon (1987; 1995b) bij een aantal Oudnederlandse vormen in hoeverre vocaalverdoeffing in de spellingen aangenomen kan worden. Van Reenen et al. (1995) bespreken dan weer de weergave van de onbeklemtoonde vocaal in *vijftig* en andere telwoorden in 14<sup>de</sup>-eeuws Middelnederlands. Van Loon (1999), ten slotte, wijst in een artikel over *r-metathesis* in het Vroegmiddelnederlands onder meer op spellingstrategieën die svarabhakti verraden.

Een aantal bijdragen gaat niet zozeer over de spelling van bepaalde fonemen of foneemgroepen, maar heeft een meer *etymologische* insteek waarbij de spellingen van bepaalde woorden of woordtypes diachroon

worden onderzocht. Dat zien we bijvoorbeeld in een artikel over de historische spellingen voor *Duinkerke* (Kruyskamp 1961: 82), waarbij vooral op het al dan niet schrijven van een eind-*n* ingegaan wordt. Een andere dergelijke bijdrage is die van Heeroma (1964) die de fonetische status van verschillende Oudnederlandse spellingen voor het pronomen *haar* thematiseert. De interpretatie van meerdere spellingcontrasten in Middelnederlandse Zeeuwse teksten komen aan bod bij De Vin (1979). Een andere bijdrage waarin lokale spellingen bekeken worden, met name Oudnederlandse toponiemen uit het Zennegebied, is die van Van Loon & Wouters (1991). In verband met spellingen van hele woorden wordt er ook op gewezen dat *appellatieven* interessante getuigen van fonologische verandering blijken, net omdat ze vaak niet de spellingveranderingen meemaken die soortnamen kennen (Stroop 1993). In omgekeerde richting geeft Reinsma (2018) op basis van een onderzoek naar het toponymisch bestanddeel *oud-* aan dat moderne officiële plaatsnaamspelling vaak niet overeenstemmen met de lokale (hedendaagse of oudere) uitspraak, en daarom met enige voorzichtigheid behandeld moeten worden. Als voorlopig laatste in dit rijtje etymologische getinte bijdragen geldt het artikel over het woord *Bargoens* van Van Hauwermeiren (2019).

Voor het *Fries* is Gerbenzon (1960) te vermelden en Miedema (1973; 1976) met meer uitgebreid diachroon grafematisch en fonologisch werk. Van die laatste auteur vinden we ook enkele passages over allografen <i> en <y> in Oudfriese spellingen voor *triuwe* 'duwen' en *trytza*, 'drukken' (Miedema 1979). Geen Friese vormen op zich, maar toch aanwijzingen van Friese sporen of invloed in het Hollands, voornamelijk in de 17<sup>de</sup> eeuw, vinden Daan (1999) en Versloot (2003) o.a. in spellingvormen van die tijd.

In T&T komen ook een aantal bijdragen voor over oudere teksten waarin in zekere mate *bewuste dialectspelling* gebruikt worden. Die zijn net als de andere soorten bronnen die in deze paragraaf behandeld worden interessant om inzicht in het onderliggende foneemstelsel te verkrijgen. De auteurs van de hier vermelde artikels gaan er van uit of nemen toch de mogelijkheid in overweging dat de auteurs van hun bronnen moeite deden om een dialect weer te geven. Enerzijds sluit dit soort bronnen aan bij de andere bronnen voor historisch grafematisch onderzoek, anderzijds hebben ze wegens de intentionele dimensie ook wel wat gemeen met de dialectdatabanken waarvoor spellingsystemen ontwikkeld zijn (cf. 2.3. & 3.7.). Sommigen stellen zich de vraag in hoeverre het dialectale spellinggebruik bewust is, zoals (Weijnen 1951; 1952a) bij een 18<sup>de</sup>-eeuwse brief uit Bergen-op-Zoom, of Roelandts (1954) bij een 19<sup>de</sup>-eeuwse tekst uit Boom. Daan (1958) gaat dan weer na of de spellingvormen in het 18<sup>de</sup>-eeuwse

gedicht *Den onverstandigen roomsch Katholijken Boer* het Hollands van die tijd wel goed weergeven. Ook de uitvoerige bespreking van Pée (1972) over de dialectspelling in de *Cyriel Buysse omnibussen* (1966-1970) wil ik hier vermelden; hij gaat trouwens een jaar later nog eens op Buysse's dialectspelling in (Pée 1973). Verdere vergelijkingen van dialectale spellingen en het onderliggende dialect zien we nog bij Daan (1995) over sporen van het Beemster dialect in enkele passages van Betje Wolff haar brieven, en ten slotte bij Niebaum (1995) over de weergave van 19<sup>de</sup>-eeuws Stadsgronings in spellingvormen in de *Groninger Volks-Almanak*.

### 3.5 Spelling boven het fonologische niveau

Niet alle spellingonderzoek heeft als primair doel de fonetische of fonologische realiteit achter het grafeem te achterhalen. Zeker als we onder spelling ook interpunctie en hoofdlettergebruik meerekenen, kan spelling een rol spelen op hogere niveaus dan dat van het klanksysteem. Zulke aspecten worden maar in een klein aantal bijdragen behandeld. Zo komen bijvoorbeeld de complexe verhoudingen tussen het talige en tekstuele niveau in de geschiedenis van het pronomen *men*, waarbij ook de spelling haar invloed kan laten gelden, bij Paardekooper (1991) aan het licht. De rol van de spatie als grensteken voor het (fonologische) woord speelt dan weer een rol bij Berteloot (1999: 88), die over de 2<sup>de</sup>-persoonsuitgangen in Middelnederlandse teksten schrijft en kort ingaat op de al dan niet clitische status van *-du* in inversievormen. In Van der Horst & Van de Velde (2003), ten slotte, speelt de ontwikkeling van de orthografie een rol in de (her)interpretatie van de syntactische constructies van het type *zo groot een man / zo een grote man / een zo grote man*.

### 3.6 Historische orthografie en standaardisering

De rol van orthografie in het standaardiseringsproces is een levendig thema. Daarbij zijn de 18<sup>de</sup> en 19<sup>de</sup> eeuw, met bijzondere aandacht voor de periodes voor, tijdens en na het *Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* de best onderzochte periodes. Historische orthografie vertoont enkele overlappingen met historische grafematiek (par. 3.4.) maar het verschil hier is dat de zich ontwikkelende standaardspelling een rol speelt. De volgende invalshoeken zijn al in T&T-bijdragen aan bod gekomen: de *taalpolitiek* omtrent de spelling, de strijd tussen varianten waarbij er zowel van een *bottom-up* als *top-down veranderingen* sprake kan zijn en nauw daarmee verbonden het *metatalige discours* over spelling bij bijvoorbeeld grammatici.

Het eerste subthema gaat deels over spellingsystemen, hervormingen en hun wisselwerking met (*taal*)*politiek* en over de belangrijke figuren en



momenten daarbinnen. Zo bekijkt Delbrouck (1959) de tag ‘Zuidnederlands’ in de geschiedenis van een aantal woordenboeken en Haeserijn (1959) bespreekt de discussie over het Algemeen Nederlands in/voor België rond 1900. Bij Stoops (1961) gaat het over de rol van de Waal Victor Delecourt in de *Vlaamse Beweging*, bij Couvreur (1971) over Jan des Roches. De Groof (2002) heeft het dan weer over politiek gemotiveerde orthografie in de Belgische spellingstrijd tussen 1836 en 1844, en de eerder vermelde Delecourt komt bij Maes (2004) weer aan bod. In een breder kader van (dak)taalwissel in Limburg komt spelling zijdelings aan bod in Marynissen (2004); in een bijdrage over taalkeuze (Nederlands of Frans) van 19<sup>de</sup>-eeuwse lokale besturen kijkt Vanhecke (2004: 61) vooruit naar onderzoek waaruit blijkt dat de door de overheid opgelegde spellinghervormingen in die tijd vrij goed door de scribenten werden opgevolgd en toegepast.

Die bijdrage van Vanhecke past ook deels in de categorie artikels van de laatste twee decennia, die de *top-down* en *bottom-up veranderingen* in de Nederlandse orthografie onderzoeken. Verder hoort hier een overzichtsartikel van Willemyns & Vandenbussche (2000) in thuis dat resultaten uit verschillende sociolinguïstische studies over dit thema bespreekt, waarin ze onder meer ingaan op de schijnbaar chaotische spellingvariatie bij de lagere klassen. Behalve top-down tendensen zien we ook aanwijzingen dat spellingstandaardisatie deels van onderen uit gebeurt. In de 16<sup>de</sup>- en 17<sup>de</sup>-eeuwse Nederlandse en Duitse bronnen zien Elmentaler & Mihm (2006) namelijk selectieprocessen plaatsvinden, die weliswaar niet in één duidelijke richting van de latere standaardtalen gaan, maar toch de variatie wat uitdunnen over die periode. Tot een gelijkaardige conclusie komt Peters (2006) over de ontwikkeling van de schrijftaal in teksten uit Zwolle van de 13<sup>de</sup> tot en met de 15<sup>de</sup> eeuw. Rutten & Van der Wal (2013), ten slotte, behandelen supraregionale schrijfconventies in ontwikkeling in 17<sup>de</sup>- en 18<sup>de</sup>-eeuwse egodocumenten.

Terwijl het onderzoek naar spellinggebruiken bij de brede(re) lagen van de bevolking vooral in de laatste twee decennia gebeurde, werd in ouder onderzoek vaak gekeken naar traktaten en instructieboekjes om orthografische veranderingen in kaart te brengen. Dat zijn dan ook werken die vaak *metatalige informatie over spelling en uitspraak* bevatten. Zo wordt in een bijdrage van Caron (1959) ingegaan op de uitleg over <ng>-spelling in Van Heules *Nederduytsche Spraec-konst* (2<sup>e</sup> druk 1633). In een artikel over de vocaalsystemen bij 17<sup>de</sup>- en 18<sup>de</sup>-eeuwse traktaten maakt Daan (1966a: 170) dan weer een handig overzicht van grafeem-foneem-correspondenties op basis van die metatalige literatuur. Interessant is ook de studie van Dibbets (1971) over een 17<sup>de</sup>-eeuws instructieboek Nederlands-Engels. Dibbets

(1972) behandelt later een aantal metatalige passages in de correspondentie van de 19<sup>de</sup>-eeuwse schrijver en geleerde Joseph Alberdingk Thijm, die – deels via een interpretatie van de spelling van de voorbeelden in die passages – een licht op het Amsterdams van die tijd werpen. Verder vinden we van Dibbets nog een artikel over de eerder vermelde *Nederduytsche Spraackonst* (Dibbets 1978). Het onder 3.4. vermelde artikel van Commandeur (1988) geeft aanleiding tot een repliek van Daan (1990), waarin ze ook op de geschiedenis van de (spelling-)standaardisering ingaat. Op een meer theoretisch niveau behandelt Daan (1992) nog de reflectie over spelling en uitspraak bij Lambert ten Kate. Bij de eerder vermelde 19<sup>de</sup>-eeuwse geleerde Thijm, zijn werk als taalkundige en zijn visie op spelling wordt dan nog in een artikel van Berns (1997) weer aangeknoopt.

### 3.7 Moderne orthografie en grafematiek

Terwijl de voorgaande paragrafen van een rijke geschiedenis aan grafematisch, orthografisch en aanverwant onderzoek voor oudere vormen van geschreven Nederlands getuigt, is er ook voor de 20<sup>ste</sup> en 21<sup>ste</sup> eeuw al heel wat verschenen. We treffen artikels aan die verband houden met het *debat over de 'hedendaagse' standaardtaalspelling*, beschouwingen over het *spanningsveld spelling-uitspraak*, bijdragen over de *spellingen in dialectdatabanken en -woordenboeken*, onderzoek naar *spelling in nieuwe media* en ten slotte ook nog over spellingsystemen die *buiten het geschreven Nederlands* vallen, maar toch voor neerlandici interessant zijn.

Het debat over en voorstellen voor de *Nederlandse standaardorthografie* komt aan bod bij Buischool (1954) die het over de schrijfwijze van breuken en samengestelde getallen heeft. Damsteegt (1971) doet eveneens enkele voorstellen voor de spelling, meer bepaald die van afleidingen van vreemde namen van het type *Nepal(l)ees*, waarbij het om het al dan niet verdubbelen van de medeklinker gaat. Ook rapporteringen van andermans zienswijze komen voor: Weijnen (1989: 18) vermeldt Pieter Willems' argumentatie tegen de vereenvoudiging van de spelling van het (eind)cluster *-sch* aan de hand van dialectfeiten en in een artikel over Antoon Weijnens lexicografisch werk gaat Van Sterkenburg (2010) onder meer in op diens visie over bepaalde onderdelen van de spelling.

Het *spanningsveld spelling-uitspraak* komt in verschillende artikels aan bod. Een prominent begrip daarbij is *spellinguitspraak*. Daarop wordt ingegaan door Vangassen (1954: 167) voor mogelijke standaardtaalspellinginvloed in de uitspraak van het Mechels, en door Debrabandere (1971), die uitgebreider schrijft over de problemen die spellinguitspraak veroorzaakt bij West-Vlamingen. Ook Daan (1989: 161) merkt het probleem van de



spellinguitspraak op wat betreft de *s* en *z*. In een uitgebreid besprekingsartikel is Smits (1997) daarentegen kritisch over het te pas en te onpas inroepen van spellinginvloed in dialectfonologie. Ook los van het thema spellinguitspraak valt over het spanningsveld spelling-uitspraak wat te zeggen, zoals door Van Oostendorp (2000: 111-113), die kort ingaat op het onderscheid tussen de fonologische en de grafematische syllabe. De recentste bijdrage in deze subcategorie is van de hand van Vanhove & Berthele (2013), die de rol van het spellingbeeld bij het herkennen van cognaten door vreemde-taalleerders onderzoeken.

De *spellingen in dialectdatabanken en -woordenboeken*, waarbij lokale of regionale woordenboekredacties, of de invullers van dialectenquêtes een eigen spellingsysteem ontwikkelden, vormen een interessant onderwerp binnen de moderne orthografie en grafematiek. Bijdragen over deze thematiek besteden doorgaans veel aandacht aan de merites van deze of gene omspelling en aan de interpretatie van die bijzondere grafeemsystemen, die vaak aan de (op dat moment geldende) Nederlandse standaardspelling schatplichtig zijn. Af en toe leidt dit materiaal ook wel tot echt spellingonderzoek, zoals de onder 3.2. vermelde bijdrage van Taeldeman (1989) over het spellingsysteem voor het Vlierzeels. De spellinginstructies en in de praktijk gebruikte spellingen in het materiaal-Willems bieden daarbij interessante inzichten, met name ook waar een andere daktaal dan het Nederlands een rol speelt, zoals bij Frans-Vlaamse respondenten (cf. Ryckeboer 1989). Een goede, meer algemene toegang tot dit soort materiaal is het artikel over dialectwoordenboeken van Berns (1991) waarin onder meer ook op de spellingproblematiek van lokale dialectdata ingegaan wordt; zo ook in enkele andere bijdragen in het T&T-themanummer over *dialectlexicografie* (Berns et al. 1991), namelijk die van Crompvoets (1991) en van Bloemhoff & Niebaum (1991) over respectievelijk Limburgse en Saksische woordenboeken, en die van Tempelaars (1991) over het WNT en zijn dialectale bronnen. Dat soort oudere dialectdata gebruikt normaal gezien omspellingen die op de orthografie van het Nederlands (of een andere daktaal) gebaseerd zijn. Moderne dialectdatabanken gebruiken echter vaak het gestandaardiseerde IPA, en ook daarover valt wat te zeggen. In dit overzicht van bijdragen over dialectspellingen mogen daarom de onderzoeken naar transcribenteneffecten in de fonetische transcripties van het GTRP-materiaal van Goeman & Wattel (2006) en van Hinskens & Van Oostendorp (2006) evenmin ontbreken. IPA heeft trouwens de inzet van moderne, gestandaardiseerde dialectspellingen voor gebruik in bijvoorbeeld dialectwoordenboeken niet verdrongen. Dat er ook voor dat soort spellingen van moderne streektalen een codificatieproces loopt, blijkt bij

Assendelft (2019) die de motieven en patronen in de naoorlogse codificering van het Limburgs beschrijft.

Terwijl de door wetenschappers geconcipieerde omspellingen van niet-standaardtalig materiaal vaak top-down strategieën vertegenwoordigen, zijn er tegenwoordig ook meer bottom-up evoluties in de spelling van de omgangstaal bezig, met name in de *nieuwe media*: in CMC (Computer Mediated Communication) lijkt het ‘rijk der vrijheid’ van de voormoderne tijd weer terug aangezien fonetische spelling, vaak als bewuste afzetting tegen gangbare standaardtaal(orthografie), weer een belangrijke rol speelt (De Decker 2015; Lettinga et al. 2017).

Enkele bijdragen gaan ook in op moderne spelling in andere variëteiten dan de Nederlandse standaardtaal en dialecten. Dat gaat bijvoorbeeld over de voorstellen van Pée et al. (1953) en Voorhoeve (1957) voor het Sranan Tongo.<sup>7</sup> Ook voor het Fries werd de spellingdiscussie gevoerd (Miedema 1960). Spelling kan ten slotte ook een concept buiten de schrijftalen en daarmee verbonden gesproken talen zijn. In hun artikel over *standaard Vlaamse Gebarentaal*, de enige officiële taal in Vlaanderen naast het Nederlands, gaan Van Herreweghe & Vandemeulebroucke (2016) ook in op *vingerspellingen*.

#### 4 Themanummer *Spelling in ontwikkeling*

De vier bijdragen in dit themanummer passen elk op hun manier wel in het thema *spelling in ontwikkeling* maar ze vallen daarbinnen in twee groepen uiteen. Bij Van der Sijs & Rem en bij Van Reenen komen *grafematisch-fonologische* overwegingen heel sterk aan bod in hun bijdragen over de ontwikkeling van de spelling van stemloze en stemhebbende obstruenten. Bij Nowak en bij Marynissen et al. is het fonologische niveau niet of minder van belang, en wordt nog meer de kaart van de *historische orthografie* getrokken. Ze behandelen respectievelijk het niet-zinsinitiële hoofdlettergebruik – een spellingkenmerk met syntactische en pragmatische repercussies – en de reductie van regionale spellingvarianten in vroege drukken.

Nicoline van der Sijs & Margit Rem vertrekken in *Medeklinkerwisseling tussen enkel- en meervoudsvormen: een combinatie van spellingsbeginselen* vanuit de vaststelling dat in onze huidige spelling de *-d* en *-b* op het einde van de stam zowel in de verbogen als onverbogen vormen als stemhebbend gespeld worden (*landen, land; ribben, rib*) – ondanks de auslautverscherping die in de onverbogen stam plaatsvindt – terwijl dat voor de *-v* en *-z* anders ligt (*huizen, huis; duiven, duif*). Daar wordt de

ausloutverscherping dus ook in de spelling weergegeven. In een kleine groep woorden, zoals *paraaf-parafen*, *kous-kousen*, treedt geen medeklinkerwissel op, omdat de stamauslout historisch/onderliggend reeds stemloos is. Ze onderzoeken welke factoren in de geschiedenis van het Nederlands hierin een rol hebben gespeeld. Zo gaan ze terug naar de oorsprong van het stemcontrast, de invloed van uitspraak op de spelling, dialectverschillen, grammaticale variabelen zoals inflectie en genus, het uniformiteitsprincipe en de etymologische herkomst van de betrokken woorden. Ze stellen vast dat de huidige spellingregels teruggaan op een combinatie van veranderingen in de uitspraak en het uniformiteitsprincipe, terwijl de uitzonderingen verklaard moeten worden door de etymologie van de betreffende woorden.

Pieter van Reenen zijn bijdrage *Twee problematische foneemopposities door de eeuwen heen: /s/-/z/ en /f/-/v/ in het Nederlands* focust op de vraag in hoeverre bij de spellingen voor de fricatieven en bij de daaraan verbonden fonemen echt van een fonologische oppositie gebaseerd op het feature [stem] gesproken kan worden. Daarvan zijn namelijk niet veel minimale paren in het Nederlands, en waar die er zijn (bv. *fier*, *vier*; *sein*, *zijn*), blijken die met name door sprekers in de noordelijke helft van het taalgebied te worden geneutraliseerd. Van Reenen beargumenteert dat de *s-z*-oppositie (zeker in het noorden) in historisch opzicht altijd zwak is geweest, en de *f-v*-oppositie dat recent is geworden, mede door de opkomst van de noordelijke labiodentale uitspraak van de *w*. Dat die in het zuiden bilabiaal gebleven is, verklaart dan ook mee waarom de *f-v*-oppositie daar langer/beter gehandhaafd is.

*Zur Diachronie der satzinternen Großschreibung im Niederländischen. Eine korpusbasierte Studie zum textsortenspezifischen Majuskelgebrauch* van Jessica Nowak kijkt naar een orthografisch gebruik dat nu als een typisch Duits kenmerk wordt beschouwd, maar ook in de geschiedenis van het Nederlands zijn bloeiperiode heeft gekend: hoofdletters bij inhoudswoorden die niet aan het begin van de zin staan. Waar nu in de Nederlandse orthografie alleen eigennamen en hun adjectivische afleidingen met een hoofdletter geschreven worden, kwam dit in het Vroegnieuwlands ook vaak bij soortnamen voor. De vergelijkende analyse van bijbeledities, gedrukte reisverslagen en VOC-brieven uit de 16<sup>de</sup> tot 18<sup>de</sup> eeuw veruimt eerder onderzoek en bevestigt dat het gebruik van hoofdletters bij soortnamen in stijgende mate op cognitieve criteria steunde, met name de noties *animacy* en *concreetheid* van de referent. Daarnaast stelt ze ook een genreverschil vast: in de seculiere teksten in haar corpus komt het

hoofdlettergebruik bij soortnamen binnen de zin uitdrukkelijk vaker voor dan in de bijbels. Terwijl dergelijk gebruik van hoofdletters in bijbelteksten tegen het eind van de 17<sup>de</sup> eeuw verdwijnt, blijft het in de seculiere teksten nog wat langer voortleven.

Ann Marynissen, Daniela Bock & Amelie Terhalle onderzoeken in *Op weg naar een geschreven eenheidstaal: de ontdialectisering van de schrijftaal bij Gheraert Leeu, drukker in Gouda en Antwerpen* de invloed van de drukpers op de standaardisering van het (schriftelijke) Nederlands. Ze gaan na welke regionalismen al dan niet voorkwamen in de incunabelen geproduceerd door Gheraert Leeu, één van de pioniers van het drukkerijwezen, die achtereenvolgens in Gouda en Antwerpen werkzaam was. Ze turven het aantal spellingen van regionale, als dialectaal te beschouwen spellingen en hun niet-regionale tegenhangers in drie Goudse en vijf Antwerpse boeken uit Leeus drukkerij en vergelijken zodoende de dialectgraad van die boeken. Daaruit blijkt een diachrone evolutie: zowel de Hollandse als Brabantse dialectale spellingen worden in latere boeken allengs vaker vervangen door niet-regionale equivalenten. Door dit uitfaseren van dialectkenmerken in zijn drukken over een relatief korte periode droeg Gheraert Leeu bij aan de overgang van een heel dialectaal gekleurde Laatmiddelnederlandse schrijftaal naar een supraregionaal Vroegnieuw-nederlands. Dat betekent dat de tendens naar een meer uniforme schrijftaal al tegen het eind van de 15<sup>de</sup> eeuw geplaatst moet worden – vroeger dan algemeen aangenomen – en dat drukkers als Leeu hierin, duidelijk om commerciële redenen, het voortouw in namen.

## Noten

- 1 Ik dank Gunther De Vogelaer voor de nuttige suggesties bij dit artikel.
- 2 Een overzicht van die termen voor die eenheden – waarover overigens geen volledige consensus bestaat – is te vinden bij Dürscheid (2016: 132-134); Elmentaler (2018: 231).
- 3 Een uitvoerige inleiding in de grafetiek vormt Meletis (2015).
- 4 Met name in de Engelstalige traditie komt *orthography* vaak als overkoepelend begrip voor, terwijl in de Duitstalige traditie het verschil tussen *Graphem(at)ik* en *Orthographie* meestal wel strikter wordt aangehouden.
- 5 Met als belangrijke voorlopers Bach (1937-1943); Schmitt (1936); Boesch (1946); Kettmann (1967); Fleischer (1969); Moser (1977, 1987) en Glaser (1985).
- 6 Gezien de woordkeuze in zijn artikels zou Van Cleemput zijn bijdragen zelf waarschijnlijk eerder als *paleografie* dan *grafematiek* bestempelen. Ook de andere bijdragen die ik hier vermeld, beschrijven hun onderzoek niet noodzakelijk zelf als grafematisch.
- 7 Doncie (1951) biedt in dit verband een overzicht van de spellinggeschiedenis van die taal.

## Bibliografie

### Deel 1:

#### Bibliografie *Spelling als thema in T&T*

- Assendelft, B., 2019: De codificatie van het Limburgs. Motieven en patronen. In *T&T* 71: 1-30.
- Berg, E. van den, 1995: Op reis met Sint Brandaan: van Rijnland via Gent naar Brussel. In *T&T Themanummer* 8: 165-185.
- Berns, J.B., 1991: Dialectwoordenboeken. De makers en de lezers. In *T&T Themanummer* 4: 8-24.
- Berns, J.B., D. Geeraerts & A. Moerdijk (red.), 1991: *Dialectlexicografie. T&T Themanummer* 4.
- Berns, J.B., 1997: Een merkwaardig taalmonument: de Bulla "Ineffabilis". In *T&T* 49: 1-17.
- Berns, J.B., 1998: Taal en Tongval Register Jaargang 1-50. In *T&T Themanummer* 11: 99-172.
- Berteloot, A., 1995: Regionale, lokale en individuele variatie in dertiende-eeuwse Nederlandse oorkondentaal. In *T&T Themanummer* 8: 91-123.
- Berteloot, A., 1999: Wilstu? – Du wilt! De uitgangen van de tweede persoon enkelvoud van het werkwoord in het dertiende-eeuwse Middelnederlands. In *T&T Themanummer* 12: 81-102.
- Bloemhoff, H. & H. Niebaum, 1991: Nedersaksische lexicografie. In *T&T Themanummer* 4: 39-57.
- Buccini, A., 1995: Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap. In *T&T Themanummer* 8: 8-66.
- Buiskool, H.E., 1954: Schrijfwijze van breuken en gemengde getallen. In *T&T* 6: 57-59
- Burgers, J.W.J., 1993: Enkele nieuwe aanvullingen op het 'Corpus-Gysseling'. In *T&T* 45: 184-202.
- Burgers, J.W.J., 1995: Over de lokalisering van Middelnederlandse ambtelijke bescheiden. In *T&T Themanummer* 8: 139-164.
- Caron, W.J.H., 1954: Quid expectamus nunc. In *T&T* 6: 62-67.
- Caron, W.J.H., 1959: Koning en gevolg. In *T&T* 11: 117-120.
- Commandeur, P.N.M., 1988: Het ontstaan van het modern Amsterdams (1). Over een verband tussen maatschappelijke ontwikkeling en taalontwikkeling. In *T&T* 40: 159-172.
- Couvreur, W., 1971: Een Nederlandse brief van Jan des Roches aan Frans Mols en Jan Grangé. In *T&T* 23: 68-76.
- Croenen, G. 1999: Dertig nieuwe Middelnederlandse teksten uit de dertiende eeuw. In *T&T* 51: 34-41.
- Crompvoets, H., 1991: Het lemma in het Woordenboek van de Limburgse Dialecten. In *T&T Themanummer* 4: 25-38.
- Daan, J., 1958: Boeren-Haarlems op de keper beschouwd. In *T&T* 10: 54-62.
- Daan, J., 1966a: Klinkerfonemen van het Nederlands, vroeger, nu, straks. In *T&T* 18: 164-174.
- Daan, J., 1978: U en je. In *T&T* 30: 50-75.
- Daan, J., 1989: Taal, sekse en genus. In *T&T* 41: 160-165.
- Daan, J., 1990: Het standpunt. In *T&T* 42: 68-73.
- Daan, J., 1992: Wat is een dialect? De betekenisnuances van dit woord in Nederland, bij Lambert ten Kate en in latere eeuwen. In *T&T* 44: 156-187.
- Daan, J., 1995: Betje Wolff en het Beemster dialect. In *T&T Themanummer* 8: 223-235.
- Daan, J., 1999: Fryske spoaren in Noord-Holland. In *T&T* 51: 1-14.
- Damsteegt, B.C., 1971: Enkel of dubbel medeklinkerteken? In *T&T* 23: 80-87.
- Debrabandere, F., 1971: Westvlaams en Algemeen Nederlands. In *T&T* 23: 88-93.
- Debrabandere, F., 1998: Sjees, seze en sieze. In *T&T* 50: 147-149.
- Debrabandere, F., 2004: Nogmaals Middelvlaams SC, SCH, SG. In *T&T* 56: 212-219.

- De Decker, B., 2015: Prototypische chatspeakkenmerken in Vlaamse tienerchattaal. De invloed van gender, leeftijd en medium. In *T&T* 67: 1-41.
- De Groof, J., 2002: Protestantse klinkers, patriotische medeklinkers en staatsvijandige accenten. Motivatie tijdens de Belgische spellingstrijd 1836-1844. In *T&T* 54: 95-120.
- Delbrouck, G., 1959: "Zuidnederlands" en Van Dale. In *T&T* 11: 76-83.
- De Meersman, A., H. Dewulf & W. Vandeweghe (red.), 1976: *Vijfentwintjarig register 1949-1973 Taal en Tongval*. Brussel.
- De Wulf, C. & B. van den Berg, 2006: Veertiende-eeuwse variatie in SK-spellingen. In *T&T* 58: 28-48.
- Dibbets, G.R.W., 1971: Rond Le Mayres The Dutch Schoolemaster (Londen 1606). In *T&T* 23: 3-14.
- Dibbets, G.R.W., 1972: J.A. Alberdingk Thijm als beschrijver van het Amsterdams. In *T&T* 24: 143-161.
- Dibbets, G.R.W., 1978: "Koning en gevolg" vervolgd. In *T&T* 30: 91-92.
- Dijkhof, E., 1999: Over originelen en afschriften in taalkundig onderzoek. De rol van de schrijver en de redacteur bij de totstandkoming van oorkonden. In *T&T Themanummer* 12: 55-80.
- Dijkhof, E., J. Goossens & J. Van Loon (red.), 1999: *De verschriftelijking van het Nederlands. T&T Themanummer* 12.
- Dijkhof, E., M. Mulder & P. van Reenen, 2002: Een vidimus van 1292 en enkele verwante teksten als aanvulling op het *Corpus Gysseling*. In *T&T* 54: 47-67.
- Donicie, A., 1951: Overzicht van de spellinggeschiedenis van het Surinaams. In *T&T* 3: 156-179.
- Elementaler, M. & A. Mihm, 2006: Neuhochdeutsche und neuniederländische Standardisierungsprozesse im Rheinmaasraum der frühen Neuzeit. Eine variablenanalytische Untersuchung *T&T* 58: 49-69.
- Fagot, D., 1956: Een dialectisch getinte tekst uit de 17de eeuw. In *T&T* 8: 122-132.
- Geirnaert, N. & M. Mooijaart, 1992: Een onbekende middelnederlandse oorkonde uit 1265 van de schepenen van het Brugse vrije. In *T&T* 44: 70-75.
- Gerbenzon, P., 1960: Enige opmerkingen over het voorkomen van *riocht* naast *riucht* in de Oudfriese oorkonden. In *T&T* 12: 71-82.
- Goeman, T. & E. Wattel, 2006: Transcriptie en diffusie. Het 'ware' beeld van de EI-diftongering bij diffusie tegen de achtergrond van transcribenteneffecten. In *T&T* 58: 84-102.
- Gysseling, M., 1963: De Gentse keurenvertaling van circa 1237. In *T&T* 15: 23-33.
- Haeserijn, R., 1959: Pennetwist om het Algemeen Nederlands in België omstreeks 1900. In *T&T* 11: 84-91.
- Heeroma, K., 1964: De pronominale vorm *haar*. In *T&T* 16: 120-124.
- Hinskens, F. & M. van Oostendorp, 2006: De palatalisering en velarisering van coronale nasaalplosief clusters in GTR. Talige, dialectgeografische en onderzoekerseffecten. In *T&T* 58: 103-122.
- Hoebek, M., 1958: De vroegste sporen van diftongering in Oudenaardse bronnen. In *T&T* 10: 49-53.
- Horst, J. van der & F. Van de Velde, 2003: Zo vreemd een groep. In *T&T Themanummer* 15-16 [2002-2003, verschenen 2004]: 237-250.
- Kruyskamp, C., 1961: Duinkerke of Duinkerken? In *T&T* 13: 79-82.
- Larsen, N.-E., 1998: Een Vroegmiddelnederlands sandhiverschijnsel in de uitgang van de derde persoon enkelvoud presens indicatief. In *T&T* 50: 135-146.
- Leroy, M., 1993: Een nieuwe onbekende Middelnederlandse oorkonde uit 1271. In *T&T* 45: 203-212.
- Leenen, J., 1954: Een Limburgse en Nederlandse uitspraakregel. In *T&T* 6: 1-24.
- Leloux, H.J., 1982: Middeleeuws Oostgelders. Een oriënterende verkenning. In *T&T* 34: 8-23.
- Lettinga, A., C. van Wijk & P. Broeder, 2017: The use of English in Dutch text messages as a function of communicative constraints. In *T&T* 69: 71-87.

- Leuvensteijn, J.A. van, 1995: Variatie door anticipatie en reductie. Een bijdrage tot de beschrijving van representanten van de ogm. *ai* in Nederlandse dialecten. In *T&T Themanummer 8*: 236-252.
- Maes, U., 2004: Victor Delecourt: de Columbus van het Limbrugs? Een vergeten pionier van de Nederlandse dialectgeografie. In *T&T 56*: 65-80.
- Mars, F.K.M., 1983: Is De Keyn een tweetalige naam? In *T&T 35*: 219-220.
- Marynissen, A., 2004: Limburgers worden Nederlanders? Over de vernederlandsing van het zuidoosten van Nederlands Limburg (1789-1935). In *T&T Themanummer 17*: 64-85.
- Mooijaart, M.A. & P. van der Heijden, 1992: Linguïstische en geografische afstand in dertiende-eeuws Middelnederlands. In *T&T 44*: 188-216.
- Miedema, H.T.J., 1960: Standaardtaal en dialect in Friesland. In *T&T 12*: 9-23.
- Miedema, H.T.J., 1973: Problemen van het Friese credo. In *T&T 25*: 33-47.
- Miedema, H.T.J., 1976: Dialectische tegenstellingen in Oudfriese oorkonden. In *T&T 28*: 21-44.
- Miedema, H.T.J., 1979: Fries *triuwe* (Oudnoors *thrifa*) en *trytza*, twee woorden voor “duwen, drukken”. In *T&T 31*: 56-61.
- Niebaum, H., 1995: Stads Gronings uit 1845. In *T&T 47*: 173-178.
- Nobels, J., 2013: Small but though. Diminutive suffixes in seventeenth-century Dutch private letters. In *T&T 65*: 73-96.
- Oostendorp, M. van, 2000: Coronalen in het stads-Utrechts en de structuur van het fonologisch woord. In *T&T Themanummer 13*: 110-128.
- Paardekooper, P.C., 1991: Van taal naar tekst, van /mən/ naar /mēn/. In *T&T 43*: 68-96.
- Pée, W., W.Gs. Hellinga & A. Donicie, 1953: Voorstellen tot een nieuwe systematische spelling van het Surinaams (Neger-Engels) op linguïstische grondslag. In *T&T 5*: 8-18.
- Pée, W., 1956: Een Kempische soldatenbrief uit de napoleontische tijd. In *T&T 8*: 162-165.
- Pée, W., 1972: Omnibussen en woordverklaring. In *T&T 24*: 113-135.
- Pée, W., 1973: Cyriel Buysse en het Westvlaams. In *T&T 25*: 24-32.
- Peters, R., 2006: Der Ortspunkt Zwolle im ‘Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete’. In *T&T 58*: 123-147.
- Pijnenburg, W., 1987: De zondagen in de 13e eeuw. Naar een Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten. In *T&T 39*: 54-70.
- Reenen, P. van, 2014: CIJNS en TIJNS, één belasting twee termen. Over hun herkomst en hun invloed op elkaar, en de complexe relatie tussen CIJNS en ASSIJS. In *T&T 66*: 85-116.
- Reenen, P. van & N. Huijs, 1999: De harde en de zachte *g*. De spellingen *gh* versus *g* als (post)velaire versus (post)palatale fricatieven voor voorklinker in het veertiende-eeuwse Middelnederlands. In *T&T Themanummer 12*: 158-181.
- Reenen, P. van, M. Rijnvis & I. van Wijck, 1995: Waarom \**vijchtech* niet bestaat. Over [f] > [x], en sjwa in de telwoorden op *-tich* / *-tech* in het 14de-eeuws Middelnederlands. In *T&T 47*: 179-186.
- Reinsma, R., 2016: Tussen Oudorp en Oldorp: in hoeverre beantwoorden plaatsnamen aan isoglossen? In *T&T 68*: 13-26.
- Rem, M., N. van der Sijs & M. van Os, 2017: Verbreiding en oorzaak van *h*-procope en *h*-prothese in het Middelnederlands. In *T&T 69*: 195-230.
- Roelands, K., 1954: Een Boomse tekst van 1850. In *T&T 6*: 140-142.
- Rombout, H., M. Leroy & G. Declercq, 1988: Acht nieuwe teksten in het Middelnederlands uit de 13de eeuw. In *T&T 40*: 1-13.
- Rutten, G. & M.J. van der Wal, 2013: Change, contact and conventions in the history of Dutch. In *T&T 65*: 97-123.
- Ryckeboer, H., 1973: *Uit* in de Nederlandse dialecten. In *T&T 25*: 48-83.
- Ryckeboer, H., 1989: De enquête in Frans-Vlaanderen. In *T&T Themanummer 2*: 108-118.



- Ryckeboer, H., 2004: Proefschriften, scripties en verhandelingen in verband met de variatielinguïstiek van het Nederlands, 1993-2003. In *T&T* 56: 81-112.
- Ryckeboer, H. & H. Scholtmeijer (red.), 1998: *50 jaar Taal en Tongval. T&T Themanummer 11*.
- Smits, C., 1997: Wat is er mis met een dialectmonografie? [Besprekingsartikel van: Pierre Bakkes, 1996: *Variatie en verandering in het Montforts. Taalstructurele en sociolinguïstische aspecten van een veranderend dorpsdialect*. Amsterdam.] In *T&T* 49: 176-197.
- Sterkenburg, P. van, 2010: Weijnen als lexicograaf. In *T&T* 62: 23-36.
- Stoop, P., 2004: Een dertiende-eeuws Middelnederlands document van de Witte Vrouwen van Sint-Catharina. In *T&T* 57: 3-6.
- Stoops, Y., 1961: Een Waals verdediger van de Vlaamse taalstrijders: Victor Delecourt. In *T&T* 13: 127-134.
- Stroop, J., 1993: Namen, appellatieven en fonologie. In *T&T* 45: 13-49.
- Taeldeman, J., 1972: (Middel)westvlaamse alternatieven. [+ Bijlage] In *T&T* 24: 9-23.
- Taeldeman, J., 1989: De waarde van het materiaal-Willems voor fonologisch onderzoek: een proeve. In *T&T Themanummer 2*: 29-52.
- Tempelaars, R., 1991: Tussen droom en daad, met wetten en bezwaren. Over het verstandshuwelijk van het WNT met de als bron gebruikte dialectwoordenboeken. In *T&T Themanummer 4*: 137-154.
- Van Cleemput, J., 1954a: De accentuatie in het martyrologium van Grimbergen. In *T&T* 6: 152-155.
- Van Cleemput, J., 1954b: De spelling van de v-klank in Oudwestvlaamse oorkonden. In *T&T* 6: 183-188.
- Van Cleemput, J., 1955: Zin en betekenis van de dubbele acutus in diplomatische bronnen uit de onl. en vroeg-mnl. periode. In *T&T* 7: 143-159.
- Van Cleemput, J., 1956: Zin en betekenis van de dubbele acutus in diplomatische bronnen uit de onl. en vroeg-mnl. periode III. Interpretatie van het materiaal. [Vervolg van Van Cleemput 1955] In *T&T* 8: 60-78.
- Van Durme, L., 2002: Twee dertiende-eeuwse Middelnederlandse documenten uit het archief van het Onze-Lieve-Vrouwshospitaal van Oudenaarde. In *T&T* 54: 68-71.
- Van Durme, L., 2020: Twee dertiende-eeuwse Middelnederlandse schepenbrieven van Asse en een mogelijk dertiende-eeuwse Middelnederlandse regeling (supplement) voor de meiertij van het Goed te Dikkele van de Gentse Sint-Pietersabdij. In *T&T* 72: 209-217.
- Vangassen, H., 1954: De Mechelse *a*. In *T&T* 6: 164-167.
- Vangassen, H., 1961: Uit Hasseltse bronnen. In *T&T* 13: 144-149.
- Van Hauwermeiren, Paul, 2019: De herkomst van het Nederlandse woord *Bargoens*. In *T&T* 71: 61-88.
- Vanhecke, E., 2004: Taalkeuze in Vlaamse stadskanselarijen in de negentiende eeuw. In *T&T* 56: 48-64.
- Van Herreweghe, M. & E. Vandemeulebroucke, 2016: Vlaamse gebarentaligen en standaard Vlaamse Gebarentaal. Verstoten of omarmen? In *T&T* 68: 201-236.
- Vanhove, J. & R. Berthele, 2013: Factoren bij het herkennen van cognaten in onbekende talen: algemeen of taalspecifiek? In *T&T* 65: 171-210.
- Van Loey, A., 1960: Fonologische en dialectgeografische beschouwingen over enkele Brabantse problemen. In *T&T* 12: 132-148.
- Van Loey, A., 1964: Iets over de taal van hs E van Reinaert I. In *T&T* 16: 177-178.
- Van Loon, J., 1987: De genitief meervoud in het Oudnederlands. In *T&T Themanummer 1*: 87-96.
- Van Loon, J., 1995a: Waarom heeft het Nederlands geen umlaut op lange vocalen? In *T&T* 47: 168-172.
- Van Loon, J., 1995b: Een Laatoudnederlands sjibbolet. In *T&T Themanummer 8*: 67-90.



- Van Loon, J., 1999: De *r*-metathesis en haar gevolgen voor de fonologie en de morfologie van het Voegmiddelnederlands. In *T&T Themanummer* 12: 103-135.
- Van Loon, J. & A. Wouters, 1991: De ouderdom van de taalgrens in het stroomgebied van de Zenne. Opgedragen aan Maurits Gysseling. In *T&T* 43: 47-67.
- Vauterin, L., 1983: De naam *Leie* en deumlaut. In *T&T* 35: 133-135.
- Versloot, A., 2003: Fries in Holland in de 17de eeuw. In *T&T* 55: 1-40.
- Vin, A. de, 1979: De (dialect)grenzen van Zeeland (1). In *T&T* 31: 194-221.
- Voorhoeve, J., 1957: Spellingsmoeilijkheden in het Sranan. In *T&T* 9: 147-158.
- Weijnen, A., 1949: Horren? In *T&T* 1, 18-19.
- Weijnen, A., 1951: De zogenaamde "brieven in Bergen op Zoom's dialect". In *T&T* 3: 81-85.
- Weijnen, A., 1952a: Elisabeth Friscus heeft geen dialect willen schrijven. In *T&T* 4: 44-45.
- Weijnen, A., 1989: De invloed van P. Willems op de Nederlandse dialectologie. In *T&T Themanummer* 2: 16-28.
- Willemyns, R., 1968: De diftongering van Ogm. *ô* in het zuidoosten van West-Vlaanderen. In *T&T* 20: 65-70.
- Willemyns, R., 1973: WGM. *ô* in het Middelvlaams: hypothesen en alternatieven. In *T&T* 25: 150-160.
- Willemyns, R. & W. Vandebussche, 2000: Historische Sociolinguïstiek: het "Brugge-project". In *T&T* 52: 258-276.
- Winnen, G., 1955: Van \**hlêwa-* naar *li.əf*. Beschouwingen over de kwaliteit van *ê* en over de tussenstadia en de kronologie van de evolutie *ê > i.ə*. In *T&T* 7: 108-119.
- Winnen, G., 1983: Bijnamen van Tiense oproerlingen tijdens de Brabantse omwenteling. In *T&T* 35: 147-156.

## Deel 2:

### Overige referenties

- Bach, H., 1937-1943: *Die thüringisch-sächsische Kanzleisprache bis 1325. Bd. I: Vokalismus. Bd. II: Druckschwache Silben. Konsonantismus. Formenlehre.* Copenhagen.
- Baddeley, S. & A. Voeste (eds.), 2012: *Orthographies in Early Modern Europe.* Berlin/Boston.
- Berteloot, A., 1984: *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands I-II.* Gent.
- Boesch, B., 1946: *Untersuchungen zur alemannischen Urkundensprache des 15. Jahrhunderts. Laut- und Formenlehre.* Bern.
- Booij, G., 1991: Spellingsysteem en fonologisch systeem. In Berkel, A. J. van & R. Kleijnen (red.), *Taalleerproblemen in het voortgezet onderwijs.* Dordrecht.
- Buysse, C., 1966-1970: *Cyriel Buysse omnibus*, [Eerste] -, [Tweede] -, [Derde] -, 1966-1968, Amsterdam/Brussel; [Vierde] -, 1970, Brussel.
- Condorelli, M. (ed.), 2020a: *Advances in Historical Orthography, c. 1500-1800.* Cambridge.
- Condorelli, M., 2020b: Towards a Relativity of Spelling Change. In Condorelli, M. (ed.), 2020: *Advances in Historical Orthography, c. 1500-1800.* Cambridge: 219-237.
- De Decker, B., 2014: *De chattaal van Vlaamse tieners. Een taalgeografische analyse van Vlaamse (sub)standaardiseringsprocessen tegen de achtergrond van de internationale chatcultuur.* Antwerpen.
- De Wulf, C., 2019: *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands. Het dialectvocalisme in de spelling van lokale oorkonden.* Gent.
- Dürscheid, C., 2016: *Einführung in die Schriftlinguistik.* Göttingen.

- Elmentaler, M., 1993: Probleme der Rekonstruktion stadtsprachlicher Schreibsysteme am Beispiel Duisburgs. In *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 60: 1-20.
- Elmentaler, M., 2003: *Struktur und Wandel vormoderner Schreibsprachen*. Berlin/New York.
- Elmentaler, M., 2018: *Historische Graphematik des Deutschen*. Tübingen.
- Fleischer, W., 1969: Die Entwicklung des neuhochdeutschen Graphemsystems. In Agricola, E., W. Fleischer & H. Protze (Hrsg.): *Kleine Enzyklopädie. Die deutsche Sprache. Erster Band*. Leipzig: 228-234.
- Glaser, E., 1985: *Graphische Studien zum Schreibsprachwandel vom 13. bis 16. Jahrhundert. Vergleich verschiedener Handschriften des Augsburger Stadtbuches*. Heidelberg.
- Goossens, J., 1980: Middelnederlandse vocaalsystemen. In *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* jg. 1980: 161-251.
- Heule, C. van, 1633: *De Nederduytsche Sprac-Konst Ofte Taelbeschrijvinghe*. [2<sup>e</sup> druk] Leiden.
- Hoebeker, M., 1968: *De Middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde: 13<sup>e</sup> eeuw [ca] 1500 (Spelling en klankleer)*. Gent.
- Kettmann, G., 1967: *Die kursächsische Kanzleisprache zwischen 1486 und 1546. Studien zum Aufbau und zur Entwicklung*. Berlin.
- Krogull A., 2018: *Policy versus Practice. Language variation and change in eighteenth- and nineteenth-century Dutch*. Utrecht.
- Larsen, N.-E., 2001: *Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemstelsel van de Vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gentse Leprozerie uit 1236*. Amsterdam.
- Larsen, N.-E., 2005: Gentse grafeemstudies. In *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121: 131-148.
- Meijering, H., 1974: *De willekeuren van de Opstalsboom (1323). Een filologisch-historische monografie*. Groningen.
- Meletis, D., 2015: *Graphetik. Form und Materialität von Schrift*. Glückstadt.
- Mihm, A., 2000: Zur Deutung der graphematischen Variation in historischen Texten. In Häcki Buhofer, A. (Hrsg.): *Vom Umgang mit sprachlicher Variation: Soziolinguistik, Dialektologie, Methoden und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Heinrich Löffler zum 60. Geburtstag*. Tübingen/Basel: 367-390.
- Mihm, A., 2001: Das Aufkommen der hochmittelalterlichen Schreibsprachen im nordwestlichen Sprachraum. In Gärtner, K. & G. Holtus (Hrsg.): *Skripta, Schreiblandschaften und Standardisierungstendenzen. Urkundensprachen im Grenzbereich von Germania und Romania. Beiträge zum 2. Trierer Urkundenkolloquium 13.-18. September 1998*. Mainz: 561-616.
- Mooijjaart, M.A., 1992: *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taavarianten*. Utrecht.
- Moser, H., 1977: *Die Kanzlei Kaiser Maximilians I. Graphematik eines Schreibbusus. Teil I: Untersuchungen. Teil II: Texte*. Innsbruck.
- Moser, H., 1987: Geredete Graphie. Zur Entstehung orthoepischer Normvorstellungen im Frühneuhochdeutschen. In *Zeitschrift für deutsche Philologie* 106: 379-399.
- Nunn, A.M., 1998: *Dutch Orthography; A Systematic Investigation of the Spelling of Dutch Words*. Den Haag.
- Nunn, A.M. & A. Neijt, 2006: The Recent History of Dutch Orthography (II). Problems Solved and Created by the 2005 Reform. In *Leuvense Bijdragen* 95: 117-157.
- Reenen, P. van & M. Mulder, 2003: Linguistic Interpretation of Spelling Variation and Spelling Conventions on the Basis of Charters in Middle Dutch and Old French: Methodological Aspects and three illustrations. In Goyens, M. & W. Verbeke (eds.) *The Dawn of the Written Vernacular in Western Europe*. Leuven: 179-199.
- Rem, M., 2003: *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340): naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*. Amsterdam.

- Rutten G.J., 2009: Uit de geschiedenis van de spelling. Over de scherp- en zachtlange [e:] en [o:]. In *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* jg. 2009: 85-140.
- Rutten G.J. & R. Vosters, 2010: Spellingsnormen in het Zuiden. Standaardisatie van het geschreven Nederlands in de achttiende en negentiende eeuw. In Wal, M.J. van der & A.A.P. Francken A.A.P. (eds.) *Standaardtaalen in beweging*. Amsterdam/Münster: 27-48.
- Rutten, G.J., R. Vosters & W. Vandenbussche, Wim (eds.), 2014: *Norms and Usage in Language History, 1600-1900. A sociolinguistic and comparative perspective*. Amsterdam/Philadelphia.
- Rutten G.J. & M.J. van der Wal, 2011: Local dialects, supralocal writing systems. The degree of orality of Dutch private letters from the seventeenth century. In *Written Language and Literacy* 14 (2): 251-274.
- Schmitt, L.E., 1936: *Die deutsche Urkundensprache in der Kanzlei Kaiser Karls IV. (1346-1378)*. Halle/Salle.
- Schoemaker B.O. & G.J. Rutten, 2019: One nation, one spelling, one school: writing education and the nationalisation of orthography in the Netherlands (1750-1850). In *Paedagogica Historica* 55 (6): 754-771.
- Valkhoff, M., 1931: *Les Mots Français d'Origine Néerlandaise*. Amersfoort.
- Vandekerckhove, R. & D. Sandra, 2016: De potentiële impact van informele online communicatie op de spellingpraktijk van Vlaamse tieners in schoolcontext. In *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 38: 201-234.
- Van Loey, A., 1976: *Middel nederlandse spraakkunst. II. Klankleer* (7<sup>e</sup> druk). Groningen.
- Verheijen, L., 2018: *Is textese a threat to traditional literacy? Dutch youths' language use in written computer-mediated communication and relations with their school writing*. Utrecht.
- Verhoeven, G. & E. Assink (red.), 1985: *Visies op spelling*. Groningen.
- Vosters R., G.J. Rutten & W. Vandenbussche, 2012: The sociolinguistics of spelling. A corpus-based case study of orthographical variation in nineteenth-century Dutch in Flanders. In Kemenade, A. van & N. de Haas (eds.): *Historical Linguistics 2009. Selected papers from the 19th International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: 253-273.
- Weijer, J. van de, 1996: *Segmental structure and complex segments*. Tiibingen.
- Willemyns, R., 1971: *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*. Tongeren.

## Over de auteur

CHRIS DE WULF, Universität Zürich / Vrije Universiteit Brussel  
 chris.dewulf@ds.uzh.ch